

ОЛУГ МИЛЛӘТПӘРВӘР ИДЕ

Нәкый Исәнбәт театры

Чыганак: Арсланов, Гали Арсланов, Мөхәммәтгали Гыйльмегалиевич. Тылсым. Татар театрь: режиссерлар һәм драматурглар. - Казан: Мәгариф, 2008. - 287 б.

Халкыбызың талантлы улы, әдип һәм галим Нәкый ага Исәнбәтнең милли театр сәнгатен үстерү өлкәсендәге хезмәтләре дә житди игътибарга, жентекләп өйрәнүгә лаек. Театр тәнкыйте өлкәсендә көч сынап караган, драматургия дөньясында мәйдан тоткан бу олуг шәхеснең иҗаты — ныклап карасаң, бер гасыр гомерле татар театрының 75 еллык тарихы ул. Гажәеп киң диапазонлы, үткен каләмле драматург тарафыннан бу төр әдәбиятның барлык жанrlары: драма, комедия, трагедияләр гаять бай төсмерләрдә — лирика, ирония, читләтеп әйтү, югары патетика-дан алыш киссен гротеск, гиперболага кадәр — бердәй осталык белән, югары сәнгать дәрәжәсендә иҗат ителә. Аның драма әсәрләрендә әдип-нең бай тормыш тәжрибәсе, максатчанлығы, характер бөтенлеге, позиция аныклығы чагыштыш таба. Шуңа күрә дә Н. Исәнбәт пьесалары озак еллар дәвамында милли сәхнә сәнгатебезнең нигезе булып кала килә, актерларга, режиссерларга иҗат өчен тулы канлы материал бирә, үсеш өчен мәктәп хезмәтен үти.

Драма өлкәсендәге беренче тәжрибәләре Октябрь инкыйлабына кадәр үк ясалса да, Н. Исәнбәт зур сәнгатькә бары 1924 елда гына килә. Хәзер Г. Камал исемен йөрткән иҗат колективына ул елның баш режиссер итеп Уфадан Ш. Шамильский чакырыла, һәм яңа житәкчे үзенең беренче эше итеп Н. Исәнбәтнең «Һижрәт» әсәрен сәхнәләштерә. Бүгенге көндә без авторның бу пьесасын революциянең жимергеч көчен, төрле

халыкларның гасырлар буенча формалашкан яшәү рәвешен, тормыш-көнкүреш тәртибен, гореф-гадәт, мәдәниятен таркатуын, татар менталитетының нигезе булган ислам кануннарын юк итүгө йөз тотуын, шәхесне жимерүен чагылдыручы әсәр дип яңа аңлыбыз. Эмма ул чорда, илдә яңа экономик политика жәелдерелеп, алда тоталитар режим шәүләсе уйнаганда, «Нижрәт» бөтенләй башкача аңлана. Архив материалларыннан күренгәнчә, Татнаркомпросның Академик үзәге редакция коллегиясендә чыгыш ясаган К. Тинчурин аны революция чоры һәм революция турындагы политик һәм техник яктан тел тидермәслек иң уңышлы пьесаларның берсе дип бәяли¹. Ил драматургиясендә бу темага беренче язылган дип саналган М. Булгаковның «Дни Турбиных», «Бег» кебек әсәрләрендән күпкә алда ижат ителгән һәм сәнгатъчә эшләнеше яғыннан да аерылып торган трагикомедияне сәхнәгә куючы режиссер Ш. Шамильский да К. Тинчурин билгеләгән позицияләрдән чыгып кабул итә. Эмма аның ярдәмендә татарның икенче бөек трагик актеры М. Эпсәләмов тарафыннан ижат ителгән Гайнетдин хәэрәт образы көлү, фаш иту объекты түгел, бәлки иленнән, туган жиреннән, күнегелгән тормыш қысаларыннан аерылуны бик авыр кичерүче, самими һәм тормыш мәшәкатъләренә яраклашмаган зур шәхес буларак гәүдәләнә. Шуңа күрә дә образ тамашачыларда күп вакыт ихлас қызгану хисе уята². Беренче триумфаль уңышка карамастан Н. Исәнбәтнең яңа әсәре Татар дәүләт академия театры сәхнәсенә бары 12 елдан соң, 1936 елның 23 марта гына күтәрелә. Бу вакыт эчендә әдип театр тәнкыйте белән шөгыльләнә, бер-бер артлы Мәскәү татар дәүләт драма театрында зур уңыш белән барган «Культур Шәңгәрәй», «Нижрәт» исемле пьесаларын куйдыра. Режиссер М. Мәһдиев тарафыннан артистлар Г. Саттаров, Г. Камская, Г. Донской, Г. Булатова, Т. Капкаева h. b. катнашында сәхнәгә күтәрелгән бу әсәрләр тамашачылар һәм театр тәнкыйте тарафыннан яхшы каршы алына. Элеге спектакльләр турында рецензент Ш. Рәмзи: «Уйнаучылар бик әйбәт хәзерләнгән булырга кирәк, яхшы уйнадылар», — дип яза.³ Эмма шул ук режиссер М. Мәһдиевнең Н. Исәнбәт пьесасы буенча Татар дәүләт академия театрында куелган «Миркәй белән Айслу» спектакле кисken каршылыкка очрый. Тамаша турында тискәре фикер әйтүчеләрнең карашларын аңлау өчен, Ш. Усманов тарафыннан язылган рецензиягә мөрәҗәгать итик. «Пьеса переделана Исаңбетом из одноименной повести М. Гафури. Но как переделана? Из нее выхолощен ее страстный гнев, пьеса построена с либерально-буржуазных позиций. Спектакль (постановщик Магдеев) еще углубляет эти черты. Автор пьесы щедро наделил кулака личной отвагой и решительностью. В противовес ему батрак Миркай изображен в виде безвольного и нерешительного парня... Включение пьесы «Миркай и Айслу» в репертуар театра говорит только об отсутствии принципиальных установок и политического чутья у художественного руководства Татарского академического театра»⁴.

Цитата башындағы төгәлсезлекне рецензия авторы жағаплылығына калдырып, шуши ук рухта Р.Хәмиди язған иkenче мәкаләнең булуын да искәртеп үтәргә кирәк⁵. Бу вакыйгаларның тоталитар режим һәм репрессияләр алдында торган ил шартларында барганын исәпләсәк, Н. Исәнбәтнең һәм театр житәкчеләренең нинди хәлгә куелуы ачык аңлашылыр. Ләкин «Миркәй белән Айсылу»ның театрдагы язмышы әдипнең алдагы эшчәнлегенә әллә ни тәэсир итми. Ул элеккечә ук күп һәм максатчан эшләвен дәвам итә. Тик, қызганычка каршы, сәнгатьчәлек таләпләреннән түгел, бәлки сәяси конъюнктура күзлегеннән чыгып язылган әлеге мәкаләләр драматург белән театр житәкчелеге һәм идарә итүче оешмалар арасындағы алдагы мөнәсәбәтләргә тискәре тәэсир ясый. Моннан соң Н. Исәнбәт нәрсә генә язса да, нинди генә әсәрен театрға алып килсә дә, алар ниндидер бер шикләнү, иkelәнү белән кабул ителәләр, кисken бәхәсләр, хәтта күпъеллык авыр көрәш нәтижәсендә генә тамашачыга житкереләләр.

Бу жәhәттән караганда, темадан беразга аерылып, әдип һәм галим Н. Исәнбәтнең бөтен төр эшчәнлеген берләштергән иҗат программасын, асыл максатын ассызыклап билгеләп үтәргә кирәк. Н. Исәнбәт нәрсә белән генә шөгыльләнмәсен — халкыбызның бай фольклор ми-расын жыямы, өйрәнәме, системалаشتырамы, телебезнең үзенчәлеген ачыкыймы яки пьесаларында аның гыйбрәтле тарихын сурәтлиме, бөек шәхесләрен гәүдәләндерәме — ул гомер буе татарның милли идеясенә хезмәт итә, әсәрләре аша халкыбызның зурлыгын, байлыгын, бөеклеген раслый, горурлык хисе тәрбияли, үз-үзенә ышанычын артыра, милли үзаңны үстерергә булыша, татар халкының менталитетын тәрбияли. Элбәттә, әлеге максат аның барлык төр хезмәтләрендә, шул исәптән сәхнәгә күтәреләчәк драма әсәрләрендә дә ярылып ята. Бу үзенчәлек, алга куелган әлеге зур максат тоталитар режим сакчыларын авыр хәлгә куя. Һәм алар үzlәренең totkan урыннарын сакларга тырышалар. Э моның өчен бердәнбер юл — Н. Исәнбәт әсәрләренең халыкка житу юлларын бикләргә, яки,нич булмаса, аны мөмкин кадәр кыенрак итәргә. Бусы инде — әдипне иҗатының буенنان-буена озата килгән ачы язмыш. Э утызынчы еллар ахыры — қырыгынчы еллар башында ил өстендә йөзгән котылгысыз сугыш атмосферасы һәм идеологик оешмалар алдында торган халыкта патриотизм тойғысы тәрбияләү зарурилыгы тоталитар режим басымының беркадәр йомшаруына китерә. Шуның нәтижәсе буларак, Э. Фәйзинең «Тукай» (1938), Н. Исәнбәтнең «Хужа Насретдин», «Идегәй» (1941), «Мәрьям» (1942), «Жирән чичән һәм Карапәч сылу» (1944), «Сәхипҗамал» («Гөлҗамал») (1944), «Нур Занит» («Мулланур Вахитов») (1944), М. Гали һәм Х. Уразиковның «Каюм Насыйри» (1945) әсәрләре языла һәм барысы да диярлек Г. Камал исемен йөрткән театрда куела. Аларда халык ақылына, зирәклегенә дан жырлана, ил агаларында тупланган әлеге сыйфатларның югары даирәләрдә йөргән житәкчеләр фикерләвеннән күп тапкырлар өстенлеге дәлилләнә; халыкның бөек тарихи шәхесләре, каһарманнары, эпик

батырлары һәм куренекле мәдәният, сәнгать вәкилләре сәхнәгә чыгарыла. Элбәттә, бу геройлар, тамашачыларда патриотик хисләр тәрбияләү белән беррәттән, горурлык хисе уята, милли үзаң тәрбияли.

1944 елның икенче яртысында, Бөек Ватан сугышының СССР һәм аның союзникиләр файдасына тәмамланачагы ачыклангач, Совет дәүләтә һәм большевиклар партиясе житәкчелеге патриотизм төшөнчәсен милли үзаң тәрбияләүдән арындыруга керешә. Илдә төрле сәбәпләр белән аерым халыкларны депортацияләү башлана. Сугыш сәбәпле идеология өлкәсендә дә бик күп ташламалар ясалганлыгы ачыклана. Партия һәм хөкүмәт тарафыннан әлеге «кимчелекләрне» фаш итү, идеологик контрольне көчәйтү максатында тиз арада көчле бер хөкүмәт каравы әзерләү бурычы куела. Тискәре мисал сыйфатында сугыштагы батырлыклары бәрабәренә халыкара абруй казанган татар халкы һәм Татарстан сайлана. Бу мәкерле адым, бер яктан, кан түгеп яуланган милләтара мөнәсәбәтләрне юкка чыгаруга юнәлдерелсә, икенче тарафтан татар милли мәдәниятен чикләү, милли идея, милли менталитетны изү иде. Элбәттә, 1944 елның 9 августында басылган ВКП(б) Узәк Комитетының «О состоянии и мерах улучшения массово-политической работы в Татарской партийной организации» дип аталган каравы Н. Исәнбәтнең тормышына һәм алдагы иҗат эшчәнлегенә турыдан-туры кагыла. Юк, каравда 1939 елда ул туплап, бастырып чыгарган «Идегәй» дастаны һәм әдипнең шул ук исемдәге 1940 елда язылган трагедиясе тискәре яктан телгә алынганга гына түгел. Көндәлек тормышта әлеге карап әдипне турыдан-туры эзәрлекләүгә әверелә. Бу фикерне дәлилләү өчен, бер генә факт китерик. Н. Исәнбәтнең 1944 елда Г. Камал исемендәге театр репертуарына кертелеп, 1945 ел маенда әзер булган «Мулланур Вахитов» әсәре тамашачыга бары тик 1948 елның 1 февралендә генә күрсәтелә. Спектакль өчен көрәш (уйлап кына карагыз!) оч елга якын бара. Н. Исәнбәт һәм әсәрне сәхнәгә куючи режиссер Х. Уразиковканичәмә-ничә тапкыр партия, совет, дәүләт куркынычсызлыгы органнарында булырга туры килгәндер дә, кайда гына үзләренең хаклыкларын исбатларга туры кilmәгәндер?! Күпмө көч, сәламәтлек, вакыт кирәк моның өчен! Татар театры тарихында спектакль өчен көрәшнең бу қадәр озакка сузылуына башка мисал юк.

Акыллы кеше буларак, Н. Исәнбәт бу вакыйгалардан соң кисken нәтижәләр ясый. Максатка башка юл белән барырга! Моннан соң инде ул, кагыйдә буларак, тарихи материалга аз мөрәҗәгать итә. Хәзер инде пьесаларда күбрәк көн геройлары, Бөек Ватан сугышы каһарманнары, әкият персонажлары өстенлек ала, заман проблемалары чагылыш таба. Бер-бер артлы «Рәйхан» (1948, режиссер Г. Юсупов), «Гүзәл» (1951, режиссер Ш. Сарымсаков), «Зифа» (1954, режиссер Х. Уразиков), «Муса Жәлil» (1957, режиссер П. Исәнбәт) исемле драма, комедия, трагедияләр театр сәхнәләренә күтәрелә, әмма алда әйтеп үтелгәнчә, максат үзгәрми. Халык тормышындагы тискәре куренешләрне, кисken проблемаларны ачу, замандашларыбыз характерындагы индивидуализм,

мешанлық, байлыкка табыну, миңербансызылық, гомумкешелек күймәтләрен кире кагу кебек ямьсез сыйфатларны ассызыклап күрсәту аша әдип милли тамашачыбызын тәрбияләү, аны тагын да камилләштерү эшен дәвам итә. Сугыштан соңғы конфликтсызылық теориясе хаким булган чорда үткен каләм белән, күп очракта сатира коралы ярдәмендә иҗат ителгән пьесаларның сәхнә тормышы, әлбәттә, шома гына бармый. Алар өчен дә көрәшергә, аларны якларга, якалашырга туры килә. Ләкин Н. Исәнбәт бирешми, спектакльдән спектакльгә ныгый, чыныга, чарлана гына бара.

Гасыр уртасын узып, коммунистлар фирмасенең тарихи XX съезды нәтижәсендә К. Тинчурин, Ф. Бурнаш, Г. Ибраһимов кебек чордашларының иҗади мираслары яңадан халкыбызга кайтарылгач, аларның пьесалары белән бергә Н. Исәнбәт әсәрләре дә классика буларак кабул ителә башлады. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: яңа чорда әдип үз иҗатының бу юнәлешенә игътибарны шактый киметте. Йөзъеллыкның икенче яртысында ул бары тик өч кенә яңа драма әсәрен сәхнәгә күтәрде. Эле аларның да берсе, кырыгынчы елларда ук язылып, куелмыйча калган иде. Ләкин «Гөлжамал» (1963, режиссер П.Исәнбәт), «Кырлай егете» (1968, режиссер М. Сәлимҗанов), «Әбүгалисина» (1970, режиссер М. Сәлимҗанов) спектакльләре үз чорларының үсеш тенденцияләрен, кискен проблемаларын чагылдырган күренекле мәдәни вакыйгалар буларак кабул ителделәр, тамашачы мәхәббәтен казандылар. Болардан тыш, яңа чорда элек иҗат ителгән пьесалар да актив куела киләләр.

Әлбәттә, кыска гына мәкаләдә әдип һәм театр арасындағы озак еллар дәвамында формалашкан мөнәсәбәтләрне бөтен нечкәлекләренә кадәр анализлау берничек тә мөмкин түгел. Миңа калса, бу эш — вакыт һәм күләм кысалары белән чикләнмәгән зур бер фәнни әзләнү темасы.

Нәтижә ясап шуны әйтергә кирәк: бүгенге көн дөнья театр фәненең Шекспир, Мольер театры, Островский, Толстой театры кебек төшөнчәләр яши. Шузы дөньякүләм танылган драматурглар шикелле үк Н. Исәнбәтнең дә купъеллык эшчәнлек нәтижәсендә тудырган үз театры бар. Элеге театрның әдип тарафыннан билгеләнгән үз программы, максаты, эстетикасы, актерлык уены, режиссура, сценография принциплары бар. Бары тик аларны өйрәнергә, халкыбызга житкерергә генә кирәк. Бу инде — Татарстан театр фәненең алда торган мөһим бурычы.

Нәкый аганың безне калдырып китүенә дә шактый гомер узды. Ул китте, ләкин ул калдырган иҗади мирас вакыт узган саен актуальлеген югалтмый. Киресенчә, аның әсәрләре аша уздырылган идеяләр кыйммәтләрен арттыра гына баралар. Бүгенге көндә Н. Исәнбәтнең пьесалары республика театрларында да, чит өлкәләрдә дә актив куелып килә. Аларда яңадан- яңа буын актерлар һәм режиссерлар тәрбияләнә, үз осталыкларын чарлый. Аларны сәхнәләштерү Шекспир трагедияләре, Мольер комедияләре шикелле үк театр коллективларының иҗади өлгөргәнлегенә имтихан буларак кабул ителә.

Милли театр сәнгатебез яңа гасырга аяк басты. Н. Исәнбәт пьесалары, ул төзегән театр, һичшиксеz, алдагы өченче меңъеллық мәдәниятенең алтын баганаларыннан булыр. Эдипнең тормышы һәм иҗаты татар милли идеологиясен үстерүү, халкыбызның үзаңын, милли менталитетын тәрбияләү эшендә ин җитди һәм ин кирәkle чараларның берсе саналыр. Язмамның ахырында Нәкый ага Исәнбәтнең исемен мәңгеләштерүү җәһәтеннән берничә тәкъдим әйтәсө килә.

1. Н. Исәнбәт драматургиясенең тулы антологиясен әзерләп бастыруны көн тәртибенә куярга.
2. Мәдәният министрлыгыннан республика театрлары репертуарында Н.Исәнбәт драматургиясен мөмкин кадәр тулырак чагылдыру, әле мондарчы бөтенләй сәхнәгә күтәрелмәгән яки аз куелган драма әсәrlәренә игътибарны арттыру юнәлешендә эш алып баруны сорарга.

Искәрмәләр:

¹ НА РТ.— Ф. 3682.— Оп. 1.— Ед. хр. 694.— 16 с.

² Арсланов М. Г. Татарское режиссерское искусство (1906—1941).— Казань, 1992.— С. 138—148.

³ Рәмзи Ш. Һижрәт // Эшче.— 1928.— 28 март.

⁴ Усманов Ш. Миркай и Айслу // Красная Татария.— 1936.— 10 мая.

⁵ Хәмиди Р. Миркәй белән Айсылу // Кызыл Татарстан.— 1936.— 21 апр.